

Бењамин Хекић
Историјски институт Београд
Кнеза Михаила 36/II 11000, Београд, Србија
benjamin.hekic@iib.ac.rs

ПЕЧАТ(И) СА ЛИМСКЕ ПОВЕЉЕ КРАЉА УРОША ВЕЛИКОГ И ФЕНОМЕН ПРЕМЕШТАЊА СРПСКИХ КРАЉЕВСКИХ ПЕЧАТА НА ИСПРАВАМА ИЗ АРХИВА МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА – СИГИЛОГРАФСКИ ОСВРТ

Апстракт: У раду ће из сигилографске перспективе бити истражена премештања позлаћених печата (була) српских краљева на исправама из Архива Манастира Хиландара, са фокусом на најилустративнијем примеру – две буле са преписа Лимске повеље краља Уроша I. Један од та два печата – који је у међувремену нестало – досад је био потпуно непознат српској дипломатици. Како већина краљевских була Хиландарског архива носи имена владара сигнираних као *Стефан* или (*Стефан*) *Урош*, атрибуције ових печата конкретним владарима не могу се вршити само на основу имена, и тиме је питање премештања неких була замагљено. Стога је било неопходно све печате упоредити, како би се кроз анализу других сигилографских одлика, као што су техника и стил израде ликовне представе, епиграфски стил легенде, те целокупан садржај легенде (титулатура владарâ и епитети светитеља) могле пронаћи сличности и извршити груписања печата која би водила новим атрибуцијама скупова печата само једном владару, и новим претпоставкама о премештањима.

Кључне речи: Позлаћени печати (буле), Немањићи, српски краљеви, исправе српских краљева, Архив Манастира Хиландара, премештање печата српских краљева, нове атрибуције печата српских краљева.

На повељи краља Уроша I Манастиру Светих апостола на Лиму (1254–1264) налази се печат (сл. 1)¹ који по много чему завређује

¹ СОЛОВЈЕВ, Два прилога, 41, бр. 8; МОШИН, Повеља краља Владислава, 29–32; СИНДИК, Акта, бр. 135/137, 114; СИНДИК, Печати, 233, сл. 11–12; МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ, *Инсигније*, 105; *Зборник I*, бр. 64, 225–226; ХЕКИЋ, *Печати владара*, 118–119. Снимци документа са печатом постоје у Архив Српске

пажњу истраживача. Најпре, у питању је један од свега три сачувана печата (један воштани и два метална) који се данас могу довести у везу са краљем Урошем. Затим, у питању је метални, позлаћени печат (була), што је значајно јер за период пре владавине Уроша Великог нема сачуваних позлаћених печата српских краљева, већ само воштаних печата.² Најзад, Лимска повеља краља Уроша је препис, а не оригинална исправа, што значи да је печат морао бити премештен на њу са неког другог документа.

Позлаћена була пречника 60 mm била је на исправу причвршћена врпцом од плаве свиле – данас одвојеном од документа због последица хаварије – провученом кроз једну рупу по средини последњег реда текста потврде архиепископа Арсенија I, која је дописана испод владаревог потписа на крају преписа Урошеве Лимске повеље. Печатна представа аверса ове буле састоји се од ликовне представе владара и печатне легенде +СТФАНЪКРАЉЪВХРИСТАБГАВЕРНИ СРАЉЪ...БСКХЪЗМЉЪНМОРСКИ (+ Стефанъ краљ в Христа Бога верни краљ србскихъ земљ и морски) изведене између две кружнице од ниски перли по ободу. На реверсу ликовну представу чини приказ Св. Стефана, архиђаконa и првомученика, а легенда која се и овде налази између две кружнице од ниски перли по ободу гласи +СВЕТНСТЕ ПАГЪРЪВ...МХУЕНИКАГРЪХНДНЪКОНЪНПОСТОА (+ Свети Степанъ првомоученикъ архидиѣконъ и апостолъ).

Ликовне представе су у одређеној мери реалистично приказане. Владар је на аверсу приказан фронтално, стојећи, у тзв. византијском репрезентативном ставу, на даису, у пуном орнату и са инсигнијама: круна типа стема са које висе препендулије, дивитисион са манијаком, периврахијима, кружним нашивцима на лактовима и у пределу колена, епиманикијима и лоросом пребаченим преко леве руке, у којој држи акакију, док у десној руци држи жезло са шесто-

академије наука и уметности (= АСАНУ), Историјска збирка, бр. 7903-а/3; Народна библиотека Србије (= НБС) Ф 2861.

² Једини позлаћени печат једног српског владара који потиче из периода пре владавине краља Уроша долази са данас изгубљене оснивачке повеље Манастиру Хиландару коју је издао тада већ бивши велики жупан Стефан Немања као монах Симеон, в. Б. ХЕКИЋ, Печати раних Немањића – узор и паралеле у формативном периоду немањићке сигилографске праксе, *Историјски часопис* 68 (2019) 35–68, стр. 36–37 [В. НЕКИЋ, Pečati ranih Nemanjića – uzori i paralele u formativnom periodu nemanjičke sigilografske prakse, *Istorijski časopis* 68 (2019) 35–68]; исти, *Печати владара*, 105–106, са старијим издањима. И сам печат је нестао са изгубљеном повељом.

краким крстом на врху. И светитељ је приказан у стојећем ставу на даису, у стихару са наборима и ораром, са кадионицом у десној руци, док у левој држи – по мишљењу ранијих истраживача – дискос.³ Међутим, нама се чини да би овај предмет могао бити и мала дарохранилница, са којом је овај светитељ такође приказиван на печатима српских владара, најпре великог жупана Немање и његове браће, те кнеза Лазара и његовог сина, деспота Стефана.⁴

Владарева титулатура на аверсу је утолико необична што се два пута користи титула „кралъ“, први пут након регалног имена (Стефанъ), други пут после епитета „в Христа Бога верни“, где му следи територијална одредница „срѣбскихъ земљъ и морски“, у којој други сегмент мења чешће коришћену варијанту „поморскихъ“. Реверсна легенда има три техничке грешке; име светитеља које дели са владарем овде гласи „Степанъ“, али је изведено са једним сувишним словом „Г“ (Степагнь), што је случај и са речју „архидиѣконъ“ (агрхидиѣконъ), док у речи „апостољ“ недостаје почетно слово „А“ (постол).

Владимир Мошин је, потпуно занемарујући чињеницу да је владар на печату сигниран само као *Стефан*, сматрао ову булу за аутентични печат краља Уроша Великог, чије је регално име гласило *Стефан Урош*, и као аргументацију за такво становиште навео је савремене бугарске и угарске владарске печате које је видео као паралеле и потенцијалне узор за Урошев печат. Сличност са златном булом угарског краља Беле IV коју Мошин уочава, по његовом властитом запажању своди се на то да су бордуре око легенди на оба печата изведене као кружнице од ниски перли, а да је између представе владара и легенде присутан исти масивни празни простор.⁵ Треба истаћи да су саме представе сасвим различитог типа, пошто на печату угарског краља владар седи на престолу, а на печату српског краља владар стоји на јастучету. Имајући доступне само илустрације у старом издању Николе Мушмова,⁶ Мошин је уочио сличност у изведби представа владара са тобожњег Урошевог печата и са једне златне буле бугарског цара Константина Асена. Но, фотографије

³ Мошин, Повеља краља Владислава, 29; МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ, *Инсигније*, 105.

⁴ ХЕКИЋ, *Печати владара*, 106–108, 146, 156.

⁵ МОШИН, Повеља краља Владислава, 31; за печат Беле IV, в. I. TAKÁCS, *Az Árpád-házi királyok pecsétjei*, Budapest 2012, no. 31, 120–121.

⁶ МОШИН, Повеља краља Владислава, 31, где се позива на Н. МУШМОВ, *Монетите и печатите на българските царе*, София 1924, 161 [N. MUŠMOV, *Monetite i pečatite na bālgarskite care*, Sofija 1924].

Константинових печата из каснијих издања⁷ откривају да цртеж Мушмова даје превише реалистичне ликовне представе са печата које су у стварности стилизоване у великој мери, и тиме нимало не подсећају на оне са печата Урошеве Лимске повеље.

Чак и када би могла да се занемари чињеница да је Лимска повеља у ствари препис, а не оригинал, те чињеница да печатна легенда не носи регално име краља Уроша, већ српског краља који је владао под именом *Стефан*, о премештању печата би сведочило и пет залетованих металних клинаца којим су спојене плочице аверса и реверса. Истраживачи након Мошина су све наведене чињенице сматрали за непобитно сведочанство о премештању печата, за који су претпоставили каснији датум израде, и то за једног од двојице каснијих владара који су једини као регално носили име *Стефан* (а не *Стефан Урош*) – краља Драгутина, или краља Душана,⁸ са чиме се и ми начелно слажемо. Треба истаћи и да је накнадно спајање, тј. лемљење клиновима отежало утврђивање начина првобитног спајања печатних плочица ове позлаћене буле. На основу фотографија чини се да су плочице лимског печата отковане посебно и потом спојене око првобитне врпце адхезивом, с обзиром на то да су печатне представе веома деликатне и квалитетно отиснуте, а то је теже извести уколико су плочице прво залемљене заједно, па тек онда откиване у булотерију, што је био начин откивања златних печата у Византији у периоду од XI века, док је лепљење адхезивом након откивања пракса која доминира од XIV века.⁹

Враћајући се питању сигиланта, тј. власника лимског печата, мора се најпре указати на забуну коју је проузроковао Александар Соловјев 1927. године, када је у својој студији *Два прилога проучавању Душанове државе* погрешно ову булу навео као печат са повеље цара Душана Хиландару о међама манастира (26. април 1348), под сигнатуром Хил. 33.¹⁰ Та исправа данас је изгубљена, неставши 1931. године из хиландарског архива заједно са печатом, али је утвр-

⁷ Ђ. ЈУРУКОВА – В. ПЕНЧЕВ, *Български средновековни печати и монети*, Софија 1990, 55–57, 224, сл. 24–25 [J. JURUKOVA – V. PENČEV, *Bългарски srednovekovni pečati i moneti*, Sofija 1990]; И. ЙОРДАНОВ, *Корпус на печатите на средновековна България*, Софија 2001, т.11, сл. 159–160 [I. JORDANOV, *Korpus na pečatite na srednovekovna Bălgarija*, Sofija 2001].

⁸ М. ДИНИЋ, Три повеље из исписа Ивана Лучића, *Зборник Филозофског факултета* 3 (1955) 69–94, стр. 82 [M. DINIĆ, Tri povelje iz ispisa Ivana Lučića, *Zbornik Filozofskog fakulteta* 3 (1955) 69–94]; *Зборник* I, 225–226.

⁹ ХЕКИЋ, *Печати владара*, 21–22.

¹⁰ СОЛОВЈЕВ, *Два прилога*, 41.

ђено да је у питању фалсификат, а на фотографијама се може видети да је ипак носила другачији печат.¹¹

Још је Франц Миклошич у *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii* из 1858. донео транскрипцију легенди једног златног печата као „свети степагњ прввомџченик агрѣхидиѣкоњ и постол–стѣфань краљ в христа бга верн краљ србскѣх змлѣ и морски“.¹² Но, Миклошич је ову булу са идентичним легендама као што их носи лимски печат забележио као печат са повеље цара Душана Хиландару о даривању Ливаде и Палеокометице (12. децембар 1347). Један препис ове Душанове повеље постоји у заоставштини Јована Томића у Архиву Српске академије наука и уметности.¹³ Начинио га је архимандрит Онуфрије Поповић 1849, и на њему је нацртан печат (премда у више боја, користећи жуту, црвену, зелену, што је немогуће) са истоветним ликовним представама и легендама као

¹¹ М. ИВАНОВИЋ, Лажна хрисовуља цара Стефана Душана о међама хиландарских поседа на Светој Гори, *Стари српски архив* (= ССА) 14 (2015) 41–64, стр. 43 [М. IVANOVIĆ, Lažna hrisovulja cara Stefana Dušana o međama poseda na Svetoj Gori, *Stari srpski arhiv* (= SSA) 14 (2015) 41–64] са старијим издањима и литературом. Црно-бела фотографија повеље са печатом се налази у АСАНУ, ИЗ, бр. 8876/59. Мора се одбацити могућност да се на Душановој повељи о међама 1927. године налазио печат који се данас налази на Урошевој Лимској повељи, будући да је у каснијем издању из 1936. године описан сасвим другачији печат са Душанове повеље о међама, в. А. СОЛОВЈЕВ – В. МОШИН, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, бр. 44, 336–337 [А. SOLOVJEV – V. MOŠIN, *Grčke povelje srpskih vladara*, Beograd 1936]. Логично је очекивати да би Соловјев морао приметити и напоменути да је којим случајем печат на овој Душановој повељи замењен у периоду између ова два издања (одн. између 1927. и 1931, када се повељи губи траг, заједно са печатом, в. Ђ. СП. РАДОЛИЧИЋ, *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад 1967, 341–343 [Ђ. SP. RADOLJIĆ, *Književna zbivanja i stvaranja kod Srba u srednjem веку i u турско доба*, Novi Sad 1967]; Ђ. БУБАЛО, *Писана реч у српском средњем веку: значај и употреба писаних докумената у средњовековном српском друштву*, Београд 2009, 55–56 [Ђ. BUBALO, *Pisana reč u srpskom srednjem веку: značaj i upotreba pisanih dokumenata u srednjovekovnom srpskom друштву*, Beograd 2009]). За Соловјевом се повео и Р. ГРУЛИЋ, *Скопска митрополија: Историјски преглед до обновљења Српске патријаршије 1920. г*, Скопље 1935, 121 [Р. GRULIĆ, *Skopska mitropolija: Istorijski pregled do obnobljenja Srpske patrijaršije 1920. g*, Skoplje 1935], који уз слику овог печата такође наводи да се налази на Душановој повељи о међама, за коју очигледно није знао да је већ изнета из хиландарске архиве.

¹² F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae 1858, no. 112, 124–128.

¹³ АСАНУ, ИЗ, бр. 14509/VIII–A–80.

што су представе и легенде са печата Урошеве Лимске повеље. Још један цртеж сведочи о печату са Душанове Ливадске повеље. У питању је црно-бели цртеж печата уз ову повељу у публикацији *Описаније древности српских у Светој Атонској гори* Димитрија Аврамовића из 1847. којим се и сам Миклошич користио приликом издавања Душанове Ливадске повеље.¹⁴

У Архиву САНУ налази се и црно-бела фотографија најранијег хиландарског примерка Душанове Ливадске повеље који се више не налази у Хиландару.¹⁵ Фотографија је тако „одсечена“ да, уколико је печат на врпци постојао, он се не види. Но, види се уплетена врпца, вероватно црвене боје (изразито тамна нијанса на фотографији). И у Аврамовићевом опису, врпца на којој је печат висио је наведена као црвена. На фотографији се уочава да је врпца провучена кроз три рупе распоређене у положај обрнутог троугла између претпоследњег реда текста и потписа владара. Такав начин причвршћивања врпце готово да је идентичан као на цртежу ахримандрита Онуфрија, где је врпца црвене боје такође уплетена и провучена кроз три рупе распоређене у положај обрнутог троугла, али сада између последњег реда текста, не претпоследњег, и потписа. Стога сматрамо да нема места сумњи да је Онуфрије Поповић забележио фактичко стање са овог примерка Ливадске повеље, као и Димитрије Аврамовић пар година пре њега. Када је недавно Александра Фостиков издала ову Душанову исправу за коју данас влада консензус да је у питању фалсификат из друге половине XV века,¹⁶ користила је каснији препис што се данас чува у Хиландару (Хил. 34, А4/14), али се није детаљно осврнула на изгубљени примерак који је Димитрије Аврамовић публиковао, па ни на печат који је тај примерак носио.¹⁷ Чињеница да је у

¹⁴ АВРАМОВИЋ, *Описаније*, бр. 11, 47–51, т. 8, сл. 9.

¹⁵ АСАНУ, ИЗ, бр. 8876/60.

¹⁶ А. ФОТИЋ, *Света Гора и Хиландар у Османском царству (XV–XVII век)*, Београд 2000, 275, 280–281, 283–285 [А. ФОТИЋ, *Sveta Gora i Hilandar u Osmanskom carstvu (XV–XVII vek)*, Београд 2000]; ИСТИ, Средњовековне повеље на шеријатском суду: примери из повести манастира Хиландара (XV–XVI век), *Хиландарски зборник (= ХЗ)* 11 (2004) 325–336, стр. 331–332 [А. ФОТИЋ, „Srednjovekovne povelje na šerijatskom sudu: primeri iz povesti manastira Hilandara (XV–XVI vek)”, *Hilendarski zbornik* 11 (2004) 325–336].

¹⁷ А. ФОСТИКОВ, Повеља цара Стефана Душана о поклону Ливаде и Палеокомитице Хиландару (Хил. 34), *ССА* 16 (2017) 29–56 [А. FOSTIKOV, *Povelja cara Dušana o poklonu Livade i Paleokomitice Hilandaru* (Hil. 34), *SSA* 17 (2017) 29–56]. У објављеној верзији овог рада нису донети подаци о печату са Ливадске повеље. Такође, ауторка погрешно наводи фотографију из АСАНУ, ИЗ, бр.

питању *фалсификат* Душанове *царске* повеље, а да је печат припадао *краљу* Стефану сведоче да је и на ову повељу премештен са неке друге исправе.

Аврамовићев цртеж печата са Душанове Ливадске повеље био је познат и Мошину. Он је уочио да се ради о идентичним печатима, али је из тога закључио да су у питању два печата отиснута са истог типара краља Уроша, од којих је један премештен на Душанову повељу.¹⁸ Но, Аврамовићев цртеж ливадског печата бележи и два закривка у облику малих алки који су заузимали исти положај као два од пет данашњих клинова на лимском печату, што доказује да се ради о истом печату, а не евентуално о другом отиску истог типара, како је Мошин сматрао; наиме, при следећем премештању, на место алки дошли су клинови за лемљење који су попунили рупице.

Дакле, може се поуздано утврдити да се 1847–49. наш лимски печат налазио се на Душановој Ливадској повељи. Са Душанове повеље овај печат је скинут и намештен на Урошеву Лимску повељу – користећи и нову врсту од плаве свиле – пре 1930, када је по први пут Лимска повеља фотографисана са нашим печатом;¹⁹ о томе додатно

8876/60, као снимак хиландарског преписа Хил. 34 (који у чланку обележава бројем II), док за изгубљени примерак („оригинал“ фалсификата који је Димитрије Аврамовић издао, број I у њеном чланку) тврди да није познато да ли је и где тачно сачувана фотографија. Чињеница да се на фотографији под сигнатуром АСАНУ, ИЗ, бр. 8876/60, заиста налази изгубљени примерак Ливадске повеље може се утврдити упоређивањем са издањем АВРАМОВИЋ, *Описаније*, бр. 11, 47–51.

¹⁸ МОШИН, Повеља краља Владислава, 30.

¹⁹ У питању су фотографије начињене 1930. године по упутству Владимира Ћоровића које се данас чувају у АСАНУ, ИЗ, бр. 7903-а/3 (цела повеља са аверсом печата) и бр. 7903-в/2 (само печат, аверс и реверс). Мошин је печат са Лимске повеље издао по први пут 1940. године, в. МОШИН, Повеља краља Владислава, 29–30. Међутим, уз Мошиново издање Душанове Ливадске повеље из Л. СЛАВЕВА – В. МОШИН, *Српски грамоти од Душаново време*, Прилеп 1988, бр. 66, 191–193 [L. SLAVEVA – V. MOŠIN, *Srpski gramoti od Dušanovo vreme*, Prilep 1988], тврди се да ова повеља и даље носи печат који се у то време већ морао налазити на Лимској повељи, те се доноси одговарајућа легенда, и опис ликовних представа лимског печата. Но, потом следи напомена да је печатно поље око ликовних представа владара и светитеља испуњено цветићима, те се тврди да се исти такав печат налази и на фалсификованој повељи цара Душана Хиландару о међама од 26. априла 1348. године. Та повеља је издата под следећим бројем у Л. СЛАВЕВА – В. МОШИН, *Српски грамоти*, бр. 67, 193–194, али уз њено издање уопште нема описа печата. У питању је, дакле, збрка настала тиме што су коришћене фотографије АСАНУ, ИЗ, бр. 8876/59 и бр.

сведочи и једна белешка на реверсу из 1931, када је Ливадска повеља изнета из Хиландара, након чега је нестала и до данас није позната њена судбина, а на коме се јасно каже да ова исправа у тренутку изласка из манастирске архиве није носила печат.²⁰ *Terminus ante quem* за премештање печата на Лимску повељу, дакле, био би 1930. *Terminus post quem*, пак, даје нам једна друга фотографија Лимске повеље. У ствари, у питању је прва фотографија ове повеље која је икада начињена, а израдио ју је П. И Севастјанов 1859–60. Ова фотографија показује да је у том тренутку Лимска повеља носила посве другачији печат (сл. 2), а не онај који се на њој налази данас, и који је на њој најраније посведочен 1930.²¹

Печат са Севастјановљеве фотографије Лимске повеље, колико је то нама познато, досад уопште није описан, ни издат, због чега је био потпуно непознат истраживачима. Стога сматрамо да је од изузетне важности на овом месту донети детаљан опис тог печата (који ћемо надаље звати *старим* лимским печатом како бисмо избегли за-

8876/60 ових повеља на којима се печати не виде, одн. види се само реверс печата Душанове повеље о међама, као и студија из 1927. године – СОЛОВЈЕВ, Два прилога, 41, која погрешно наводи печат са Душанове повеље о међама, о чему је већ било речи у овом раду, в. изнад, код нап. 10–11. Посебан проблем представља и то што уопште не постоје подаци када су снимљене фотографије из корпуса АСАНУ, ИЗ, бр. 8876, нити како су у Архив доспеле ни када, о чему смо и сами могли да се уверимо у јулу 2022. године, увидом у инвентарске књиге који нам је омогућен љубазношћу Управе и службеника Архива. Једино што је сигурно јесте да су фотографије АСАНУ, ИЗ, бр. 8876/59 и бр. 8876/60 морале настати пре 1931. године када су повеље Хил. 33 и Хил. 34 нестале.

²⁰ Ђ. СП. РАДОЛИЧИЋ, *Књижевна збивања*, 341–343; Ђ. БУБАЛО, *Писана реч*, 55–56. Одређен број докумената је током 1931. године изашао из манастирске архиве Хиландара, пошто је требало да послуже на суду за доказивање имовинских и власничких права манастира. Између осталих, девет повеља Стефана Душана послато је у Генерални конзулат Краљевине Југославије у Солуну, о чему постоје реверси манастирског библиотекара од 7. марта 1931. године. Међу њима су се налазила и два фалсификата приписана цару Душану, повеља о Ливади (Хил. 34) и повеља о међама (Хил. 33), које је по реверсу референта Конзулата од 12. марта требало испитати ради провере аутентичности. Док су други документи, издати овом приликом, до 1940. године враћени у манастир, ниједна од девет Душанових повеља није поново депонована у манастирску архиву, и њихова судбина је непозната.

²¹ Збирка П. И. Севастјанова, серија I, бр. 3; в. регеста у ФЛОРИНСКИЙ, *Акты*, 22–23; ВИКТОРОВ, *Собрание*, 99. Сама фотографија нам је постала доступна љубазношћу и предусретљивошћу проф. Ђорђа Бубала, који нам је уступио снимке из властите фото-архиве, на чему му изражавамо нарочиту захвалност.

буну са печатом који се данас налази на овој исправи, и који ћемо надаље звати *новим* лимским печатом). У питању је була округлог печатног поља (свакако позлаћена), пречника око 49 mm, очувана у потпуности. Овај стари лимски печат био је причвршћен на повељу помоћу уплетене врпце од тамне свиле (можда црвене боје?) која је била провучена кроз исту ону рупу по средини последњег реда текста потврде архиепископа Арсенија I кроз коју је касније провучена и плава врпца на којој се налази печат што је премештен са Ливадске повеље. На фотографији је видљив само аверс печата; на њему је представљен владар у византијском репрезентативном ставу како стоји на даису, у пуном орнату, са круном типа стема са које висе перпендулије, у дивитисиону са манијакисом, и лоросом пребаченим преко леве руке, у којој држи акакију, док у десној руци држи жезло са шестокраким крстом на врху. Аверс носи две легенде: дужу, између две кружнице од ниски перли по ободу, и краћу, двостубачну вертикалну легенду лево и десно од владара у пољу. Прва је изведена као +СТЕФАНЪВЪХА...АВЪРИ...КРАЛЪ* (+ Стефанъ въ Христа Бога вѣрњи краль), а друга као њ-ТѢФ-АН-Ъ // К-Р-А-ЛЪ (Стефанъ краль). Иконографски стил владарске представе подсећа донекле на иконографски стил представе владара са новог лимског печата, иако се на основу фотографије чини да је владарска представа са старог лимског печата у одређеној мери мање реалистична, те сведенија и стилизованија. Епиграфски стилови два печата такође се у одређеној мери разликују. Пошто је већ речено да је Урошева Лимска повеља у ствари препис, онда је и стари лимски печат морао бити премештен на њу; уосталом, и он је припадао краљу *Стефану*, па и овде владарско име упућује да ауктора печата не би требало тражити у краљу *Стефану Урошу I*.

Севастјанов није фотографисао Ливадску повељу, али архимандрит Леонид Кавелин, који је такође путовао на Св. Гору 1859, а потом и 1866,²² забележио је да је Ливадска повеља носила позлаћен печат, само што, нажалост, не доноси његов опис.²³ На основу тог

²² L. GERD, Russian Research Work in the Archives of Mount Athos, *Travaux et mémoires* 23/2 (2019) 527–551, pp. 539–540.

²³ АРХИМАНДРИТ ЛЕОНИД (КАВЕЛИН), Историческое описание сербской царской лавры Хиландаря и ея отношений къ царствам Сербскому и Русскому, *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете* 4 (1867) 1–138, стр. 62 [ARHIMANDRIT LEONID (KAVELIN), Istoričeskoe opisanie serbskoj carskoj lavry Hilandarja i eja otnošenij k carstvam Serbskomu i Russkomu, *Čtenija v Imperatorskom obščestve istorii i drevno-*

сведочанства премештање печата са Ливадске повеље на Лимску вероватно би требало датовати и након 1866. Но, без сваке сумње, до 1859–60. Урошева Лимска повеља носила је стари печат, и тек након овог датума тај печат је скинут (након чега му се изгледа губи сваки траг), па је на Лимску повељу накнадно премештен печат са Душанове Ливадске повеље, свакако пре 1930.

На питање ко је извршио премештање печата са Ливадске на Лимску повељу као и на питање о тачним мотивима за премештање печата нећемо настојати да пружимо исцрпан одговор. На овом месту ваљало би само поменути да је познато како је средином XIX века монах Никандар сређивао Хиландарску архиву, те да је исписивао регесте на исправама и поједина акта преписивао, такође дописивао и по властитом нахођењу потписивао неке исправе, тако да је сасвим могуће да је на нека акта и намештао отпале печате, тј. неке од њих премештао.²⁴ Међутим, његова активност се обично датује у период 1839–1851,²⁵ и вероватно се не би могла продужити читаву деценију након тога, те би по свој прилици њега требало искључити као „осумњиченог“ за премештање печата са Ливадске на Лимску повељу. С друге стране, стари печат који се на Лимској повељи налазио 1859–60, могао је бити, а вероватно и јесте био, причвршћен на овај препис нешто раније, па и пре 1851, што значи да ово премештање можда јесте могао извршити Никандар.

У сваком случају, како је нови лимски печат, тј. печат што се данас налази на Урошевој Лимској повељи, и на Душанову (и то царску) Ливадску повељу морао бити премештен, будући да се ради о фалсификату који другачије није ни могао да понесе печат, не сме се преурањено закључити да је краљ *Стефан* коме је нови лимски печат припадао у ствари Душан, и да је ово његов печат као краља. Исто важи и за стари лимски печат, данас изгубљен, али који се такође налазио на једном препису какав је Лимска повеља краља Уро-

stej rossijskih pri Moskovskom universitete 4 (1867) 1–138]. Напомена да ова повеља носи печат у издању Карабљова (*Actes de Chilandar* II, no. 37, 489–493) вероватно се може узети за издања Аврамовића и Миклошича која је користио, посебно што додаје да печат („bulle“) носи легенду („avec la légende“) што ју је могао прочитати код Миклошича, и на Аврамовићевом цртежу, иако аутор наводи и да је користио копије које је начинио Успенски.

²⁴ А. ФОСТИКОВ, Повеља цара Душана о поклону Ливаде, 82, нап. 13

²⁵ М. БЛАГОЈЕВИЋ, Господари Срба и Подунавља – Прилог српској дипломатици, *Историјски гласник* 1–2 (1983) 43–52, стр. 51–52 [М. BLAGOJEVIĆ, *Gospodari Srba i Podunavlja – Prilog srpskoj diplomatiki, Istorijски glasnik* 1–2 (1983) 43–52].

ша I, а носио је само име краља *Стефана*. Стога ћемо у циљу доказивања тезе да су доиста у питању Душанови печати касније у раду приступити и другачијој аргументацији.

У том настојању ваљало би најпре напоменути чињеницу да печати са Лимске повеље – као што је већ наговештено – свакако нису једини печати из хиландарског архива који су у неком тренутку премештени са првобитних исправа на које су били постављени. Штавише, премештање печата је у Хиландару било појава која је очигледно узела толиког маха да се данас само пет аутентичних позлаћених печата немањићких владара налази на повељама оних владара који су на конкретним печатима и сигнирани као ауктори, док укупан број позлаћених була великих жупана, краљева и царева из династије Немањића које се налазе на хиландарским исправама износи 25.²⁶ Стога сматрамо да се премештање печата на Лимској повељи најбоље може сагледати управо проучавањем ове занимљиве појаве у контексту њене шире заступљености на средњовековним актима Архива Манастира Хиландара. Но, треба напоменути да овај рад ипак не претендује да обради све аспекте једног тако сложеног феномена као што је премештање печата у хиландарском архиву. Овде ће првенствено бити обрађен *сигилографски аспект* тог питања, тј. биће утврђене спољашње и унутрашње одлике већег броја печата које се могу међусобно поредити зарад потврђивања неких контроверзних и изношења нових атрибуција печата из којих се намећу

²⁶ Синдик, Печати, 230, наводи укупно 25 металних печата у Хиландару, од којих је један на грчком и не припада српским владарима; међутим, аутор даље у тексту доноси опис (и фотографије) не 24 српска печата, већ само 23, од којих је пет припадало Лазаревићима (4) и Бранковићима (1), што значи да се данас у манастиру Хиландару налази 18 позлаћених печата немањићких владара. Том броју ми додајемо још седам печата који су се налазили на исправама из архиве Манастира Хиландара, а данас су изгубљени са исправама (6), или се чувају ван Хиландара (1). Шест несталих печата су позлаћени печати бившег великог жупана Стефана Немање са Оснивачке повеље Хиландара; краља Стефана Дечанског са преписа повеље цара Душана манастиру Хиландару којом суди и потврђује права и поседе; краља Душана са фалсификоване царске повеље овог владара Хиландару о међама манастира; Стефана Душана као цара са преписа краљевске повеље овог владара Хиландару којом даје Хрусијском пиргу село Гајдарохор и са Душанове царске повеље цара Хиландару о селу Лесковљани; и цара Уроша са повеље краља Душана Манастиру Хиландару о властелину Рудлу. Један српски владарски печат који се чува ван Хиландара јесте печат са повеље краља Милутина Манастиру Хиландару о оснивању Хрусијског пирга. Видети: ХЕКИЋ, *Печати владара*, 105–106, 122–123, 127, 130–131, 136, 139, са детаљном библиографијом старијих издања и литературе.

само одређени закључци о премештању печата. Нисмо сматрали да је могуће детаљно обрадити и шири дипломатички контекст, тј. документе са којих су печати скидани и на које су премештани, као ни све околности тих премештања и мотиве због којих је то чињено, пошто би такав подухват без сумње изискивао студију знатно ширег обима.

Враћајући се питању удела премештених печата на исправама немањихких владара из хиландарског архива, треба истаћи и пет повеља које носе (или су носиле) печате чији сигиланти одговарају немањихким владарима који су те повеље и издали, што упућује на закључак да ови печати нису премештени. Тих пет повеља су: изгубљена Оснивачка повеља Манастира Хиландара Стефана Немање; повеља Хиландару о цркви у Бистрици краља Уроша I; повеља Хиландару о селу Добродољани и поседима у Хотачкој метохији Стефана Дечанског; те две повеље Стефана Душана као цара, прва којом се цркви Светог Јована Крститеља у Штипу потврђују дарови Иванка Пробиштитовића, друга Хиландару о селу Лесковљани, која је нестала заједно са печатом.²⁷

С обзиром на то да се у печатним легендама ауктори идентификују као краљ Урош, краљ Стефан или Стефан Урош, премештени печати немањихких владара из хиландарског архива углавном се не могу без сумње приписати једном владару само на основу легенде, будући да је више личности из династије Немањића носило исто регално име, било оно Стефан или Стефан Урош. Једино би се за печат са повеље краља Милутина Хиландару о Улијарима (сл. 3) који свог сигиланта идентификује као *По милости божјој Стефана краља Уроша Трећег* без сумње могло рећи да је у питању аутентични печат Стефана Дечанског, кад се не би налазио на кривотвореној повељи из каснијег периода, због чега се и сам печат понекад у литератури сумњичи за фалсификат.²⁸ Ми смо ипак склонији да се сложимо са старијим становиштем у коме се не оспорава аутентичност овом печату,²⁹ с обзиром на то да наша досадашња истраживања по-

²⁷ ХЕКИЋ, *Печати владара*, 105–106, 117–118, 127, 133, 136, са старијим издањима ових повеља и печата.

²⁸ СИНДИК, Акта, бр.143/145, 122; МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ, *Инсигније*, 106; и *Зборник I*, бр. 147, 531, остају резервисани по питању аутентичности печата, тј. уопште се не баве тим питањем, већ само дају опис печата. Уп. СИНДИК, *Печати*, 234, сл. 23–24, где се децидирано тврди да је и печат на овој кривотвореној повељи фалсификат.

²⁹ В. МОШИН, *Средњовековни српски печати, Уметнички преглед 2* (1939) 6–11, стр. 9 [V. MOŠIN, *Srednjovekovni srpski pečati, Umetnički pregled 2* (1939) 6–11]; *Споменици за средњовековната и поновата историја на Македо-*

казују да ликовне представе које овај печат носи и садржај његових легенди уопштено посматрајући одговарају сигилографском обрасцу позлаћених краљевских була Немањића, о чему ће нешто касније бити речи.

Атрибуирање премештених позлаћених була српских царева значајно је једноставније, с обзиром на то да су у питању само двојица владара који су носили различита регална имена, Стефан (Душан) и Стефан Урош, мада то не значи да и овде не постоји ниједан спорни примерак,³⁰ а било је чак и истраживача који су се окретали фантастичним конструкцијама о „*правој*“ атрибуцији неких печата цара Душана,³¹ које се данас с правом одбацују. Међутим, много више нејасноћа и даље провејава кроз историографску (сигилографску) литературу о позлаћеним булама српских краљева, због чега ћемо ми тај сигилографски материјал детаљно анализирати, не бисмо ли могли да са знатно више сигурности атрибуирамо сваки од премештених позлаћених печата немањићких краљева. Владарско име из печатне легенде, видели смо, није довољно за недвосмислено атрибуирање премештених печата. Зато смо више пута у нашим истраживањима,³² као алтернативу истицали анализирање других одлика печата. Те одлике су техника и стил израде ликовне представе, епиграфски стил легенде, као и целокупан садржај легенде, што се конкретно односи на титулатуру владара и епитете светитеља. Када се сигилографској грађи приђе на овај начин, могу се издвојити скупови са два или више печата који делују као производи истих радионица или мајстора печаторезаца, настали у кратком временском оквиру, што онда даје смернице за утврђивање релативне хроноло-

нија II, ур. В. МОШИН, Скопје 1977, 321 [*Spomenici za srednovekovnata i ponovata istorija na Makedonija II*, ур. V. MOŠIN, Skopje 1977].

³⁰ Н. ПОРЧИЋ, *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример*. Докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2012, 223, нап. 2 [N. PORČIĆ, *Diplomatički obrasci srednjovekovnih vladarskih dokumenata: srpski primer*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2012]; ХЕКИЋ, *Печати владара*, 134.

³¹ В. МОШИН, Повеља краља Милутина Карејској ћелији 1318. год, *Гласник Скопског научног друштва* 19 (1938) 59–78, стр. 70–76 [V. MOŠIN, Povelja kralja Milutina Karejskoj ćeliji 1318. god, *Glasnik Skopskog naučnog društva* 19 (1938) 59–78]; ИСТИ, Повеље краља Милутина, 62, 85.

³² ХЕКИЋ, *Печати владара*, 244–248; ИСТИ, *Рецепција византијских царских образаца у сфрагистичкој пракси краљева и царева династије Немањића*, излагање на Седмој националној конференцији византолога, Београд 22–25. јун 2021. године.

гије следа владарских печата, а што би нас даље упутило на њихово атрибуирање једном конкретном владару.

За атрибуирање печата са Лимске повеље треба, стога, утврдити да ли и које одлике деле са неким од преосталих краљевских печата. Велику сличност новог лимског печата са булом (сл. 4) која се данас налази на повељи краља Милутина Хиландару о оснивању Хрусијског пирга (1302)³³ приметио је још Соловјев, свакако због готово идентичних ликовних представа и истог епиграфског стила легенди. Но, Соловјев је нови лимски печат погрешно прогласио за печат са Душанове повеље о међама коју је издао Хиландару 26. априла 1348. године – о чему је већ било речи – а хрусијски за печат Стефана Дечанског,³⁴ позивајући се на цртеж Димитрија Аврамовића уз препис Хрусијске повеље из 1302. године.³⁵ Сличност ова два печата се протеже и на димензије, с обзиром на то да нови лимски печат има промер 60 mm, а хрусијски 54 mm.³⁶ Поред готово истоветних ликовних представа и епиграфског стила легенди, треба истаћи и да ова два печата поседују легенде које се налазе између две кружнице по ободу (обична кружница на хрусијском печату, кружница од ниски перли на лимском). У реверсним легендама светитељ се сигнира као *Свети Стефан првомученик, архиђакон и апостол* (са грешкама у извођењу легенди на оба печата, на хрусијском као „Свети Стефанъ првомоученикъ архидиѣконъ апостољ ес“), а у аверсним легендама се краљевој титулатури додаје епитет у *Христа бога верни*. Како је већ рече-

³³ МОШИН, Повеље краља Милутина, 62–63; *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија I*, ур. В. МОШИН, Скопје 1975, 293–294, т. 28, сл. 2 [*Spomenici za srednovekovnata i ponovata istorija na Makedonija I*, ур. V. MOŠIN, Skorje 1975]; А. ВЕСЕЛИНОВИЋ, Оснивачка повеља краља Милутина за хиландарски пирг на мору са Храмом Спасовим, *ССА* 9 (2010) 19–24, стр. 20 [А. VESELINOVIC, *Osnivačka povelja kralja Milutina za hilendarski pirg na moru sa Hramom Spasovim*, *SSA* 9 (2010) 19–24]; *Зборник I*, бр. 99, 349–350; ХЕКИЋ, *Печати владара*, 122–123. Ова повеља је имала занимљиву историју; нестала је из Хиландара пре 1930. године, потом се 1940. године појавила и била откупљена за Музеј кнеза Павла Карађорђевића (данашњи Народни музеј); док се данас налази у заоставштини кнеза Павла Карађорђевића на Универзитету Колумбија у Њујорку. Одличне црно-беле фотографије овог печата репродуковане су у В. МОШИН, *Палеографски албум на јужнословенското кирилско писмо*, Скопје 1966, т. 67 [V. MOŠIN, *Paleografski album na južnoslovenskoto kirilsko pismo*, Skorje 1966].

³⁴ СОЛОВЈЕВ, Два прилога, бр. 8, 41.

³⁵ АВРАМОВИЋ, *Описание*, бр. 2, 18–19, т. 6, сл. 5.

³⁶ Digital Scriptorium, *Serbian Charter ca. 1302*, http://ds.lib.berkeley.edu/PrincePaulofYugoslaviaPapers/SerbianCharterca.1302_20 (конс. 12. фебруар 2020).

но, легенда аверса новог лимског печата гласи „Стефанъ краљ в *Христа Бога верни* краљ срѣбскихъ земљ и морски“, а легенди аверса хрусијског печата због оштећења недостаје завршни део, па се може прочитати само „Степанъ *в Христа Бозе верни* краљ съ Богомъ [...]“. Пошто хрусијски печат не носи регално име Стефан Урош, већ је престоно име овог владара – као и на новом лимском печату – Стефан, сматрамо да није у питању печат краља (Стефана Уроша II) Милутина, већ да је печат касније премештен на ову повељу. Премештање је свакако било извршено још пре боравка Димитрија Аврамовића у Хиландару 1847, пошто је он, као што је већ речено, уз издање ове повеље нацртао и печат који она данас носи (са идентичним оштећењима).³⁷ А због епитета у *Христа бога верни* ми смо склонили да ове печате пре припишемо краљу Душану него краљу Драгутину, који су једина двојица владара који се доследно потписују својим владарским именом Стефан, будући да епитет у *Христа бога верни* током Душанове владавине почиње да доминира у титулационим формулама аката (интитулације, потписи), док се у Драгутиново и Милутиново време тек стидљиво јављао.³⁸ Такође, уместо устаљене формулације самог епитета „в Христа Бога“ из других легенди краљевских и царских печата српских владара, као и из интитулација и потписа њихових повеља,³⁹ на хрусијском печату јавља се неуобичајени облик „в Христѣ Бозѣ“, присутан још само на једном типару за царске буле Стефана Душана, где легенда гласи „СХ Христѣ Бозѣ (правоверни цар Стефанѣ все земли српске)“.⁴⁰ Сматрамо да је ово додатни доказ да хрусијски печат треба везати за Душанову владавину, а не владавину неког од његових претходника и предака.

Девочијски епитет *с Богом* који се среће иза краљеве титуле на хрусијском печату, пак, има паралеле само у интитулацијама и потписима исправа које су издавали краљеви Урош, Драгутин и Милутин,

³⁷ АВРАМОВИЋ, *Описание*, бр. 2, 18–19, т. 6, сл. 5.

³⁸ ХЕКИЋ, *Печати владара*, 222–224. Но, пошто су сачувани, чини се, оригинални потписи краља Стефана Дечанског у којима се он именује само као Стефан, а не Стефан Урош (III), не може се у потпуности одбацити могућност да се печати са регалним именом Стефан могу атрибуирати и овом владару. Уп. Н. ПОРЧИЋ, *Дипломатички обрасци*, 201.

³⁹ Ж. ВУЈОШЕВИЋ, *Српска владарска канцеларија у средњем веку: студија из упоредне дипломатике*. Докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2015, 219–241 [Ž. VUJOŠEVIĆ, *Srpska vladarska kancelarija u srednjem веку: studija iz uporedne diplomatike*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2015].

⁴⁰ КОРАЋ, *Повеља краља Душана*, 148–150.

као нпр. у потпису повеље краља Драгутина Дубровнику (1277–1281) који гласи „Стефанъ краљ и съ Богомъ самодръжць срѣпски“, или потпису саме Урошеве Лимске повеље који гласи „Стефанъ Оурѣшъ по милости Божијеи краљ и съ Богомъ самодръжць всѣхъ срѣпскихъ земљь и поморскихъ“.⁴¹ Ово нас упућује на могућност да се и у оштећеном делу печатне легенде хрусијског печата можда налазила титула *самодршца*, у том случају праћена само придевом *српски*, с обзиром на то да чак иако је титула изведена уз помоћ кратица, нема довољно места за дуже територијално одређење власти на недостајућем делу обода печата. Стога је ова легенда у целини можда гласила „Степанъ в Христе Бозе верѣни краљ съ Богомъ самодръжць срѣпски“.

Занимљиво је приметити да је титула самодршца посведочена изгледа само једном у легенди једног, данас изгубљеног, српског краљевског печата. У питању је була (сл. 5) са већ помињане фалсификоване повеље цара Душана Хиландару о међама манастира (26. април 1348) која је нестала 1931.⁴² Поменуто је и да је Соловјев направио је пометњу тиме што је у својој студији о Душановим печатима донео опис и фотографију лимског печата као печата са ове повеље (в. изнад, код нап. 10–11).⁴³ На фотографији целе Душанове повеље о међама која постоји у Архиву САНУ, види се само реверс печата.⁴⁴ На њему се препознају представа Св. Стефана који стоји и држи кадионицу и свитак(?), као и легенда унутар две кружнице од ниски перли по ободу реверса „Светѣи Стефанъ Првмоученикъ Христовъ“.⁴⁵ Легенду су на исти начин прочитали и Соловјев и Мошин у издању *Грчких повеља српских владара*, док су на аверсу препознали лик краља и кружну легенду по ободу „Стефанъ въ Христа

⁴¹ *Зборник* I, бр. 64, 80, 231, 274; Ж. ВУЈОШЕВИЋ, *Српска владарска канцеларија*, 220–225.

⁴² М. ИВАНОВИЋ, Лажна хрисувања цара Стефана Душана о међама, 43. О тачном датуму и околностима нестанка ове исправе, заједно са печатом који је носила, в. Ђ. БУБАЛО, *Писана реч*, 55–56.

⁴³ СОЛОВЈЕВ, Два прилога, бр. 8, 41.

⁴⁴ АСАНУ, ИЗ, бр. 8876/59.

⁴⁵ Иначе, ликовна представа реверса овог печата, који је на фотографији једино видљив, веома наликује реверсној представи позлаћених печата кнеза Лазара, уз ту разлику да је представа светитеља окренута попут одраза у огледалу у односу на светитеља са Лазаревог печата, и у десној руци држи свитак, не дарохранилницу као на Лазаревим печатима, а у пољу око светитеља појављује се знатно више цветића (20 са леве и 14 са десне стране) него на Лазаревом печату (6 слева и 7 здесна). Такође, реверсна легенда овог печата је идентична реверсној легенди са печата кнеза Лазара. За печате кнеза Лазара, в. СИНДИК, Печати, 235, сл. 45–48; ХЕКИЋ, *Печати владара*, 146.

вѣрни кралъ самодръжць всѣхъ сръбски ѿ поморскихъ земль“; њихов је закључак да је питању аутентичан печат краља Милутина који је премештен на ову повељу цара Душана.⁴⁶ Но, име Стефан и краљевска титула сведоче само да је овај печат – уколико није у питању фалсификовани печат – премештен на ову царску повељу, али нема довољно аргумената да се за правог власника печата прогласи Милутин, па ми сматрамо да то пре може бити Душан као краљ.

Печат (сл. 6) са повеље краља Стефана (Уроша III) Дечанског Хиландару о међама поседа у Хотачкој метохији и Богородичиној цркви у Призрену (8. фебруар 1327)⁴⁷ досадашњи истраживачи су

⁴⁶ А. СОЛОВЈЕВ – В. МОШИН, *Грчке повеље*, бр. 44, 336–337. Златни печат на овој повељи помиње још Јован Рајић, који је имао увид у неке повеље Хиландарског архива 1761, између осталих и у Ливадску повељу, в. Ј. РАЈИЋ, *Исторја разныхъ славенскихъ народовъ, наипаче Болгаровъ, Хорватовъ, и Сербовъ*, II, Будим 1823, 764 [Ј. РАЈИЋ, *Istoria raznyh" slavenskih" narodov"*, *naiparče Bolgarov"*, *Horvatov"*, *i Serbov"*, II, Budim 1823]; в. такође и Б. ТОДИЋ, О хиландарским повељама у Сремским Карловцима, *XЗ* 15 (2021) 191–204 [В. ТОДИЋ, О hilendarskim poveljama u Sremskim Karlovcima, *HZ* 15 (2021) 191–204].

⁴⁷ СИНДИК, Акта, бр. 8, 23; ИСТИ, Печати, 233, сл. 19–20; МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ, *Инсигније*, 106, сл. 24; С. МИШИЋ, Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару, *ССА* 5 (2006) 65–81, стр. 69–70 [S. MIŠIĆ, Povelja kralja Stefana Uroša III manastiru Hilandaru, *SSA* 5 (2006) 65–81]; ХЕКИЋ, *Печати владара*, 130. Снимци документа са печатом постоје у Београд: АСАНУ, ИЗ, бр. 7903-а/15 и бр. 8876/27; НБС, Ф 2743. Иначе, Душан Синдик у обе публикације погрешно наводи датум ове исправе, која се налази под сигнатуром Хил. 8, као 6. септембар 1327, што је датум друге повеље Стефана Дечанског која се у Хиландару налази под сигнатуром Хил. 10. Досад је изношена сумња да ли су ова исправа, Хил. 8, и још једна исправа, Хил. 7, чији се садржаји делимично поклапају у ствари интерполирани преписи несталог оригинала, в. С. МИШИЋ, Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару, 65, 75–77. Томе иде у прилог што А. А. ТУРИЛОВ, Заметки о сербских грамотах XIV–XV вв., написанных книжным письмом: проблемы писцов, подлинности и датировки актов (из предварительных наблюдений), *ССА* 9 (2010) 193–216, стр. 212–214 [А. А. ТУРИЛОВ, Zаметки о serbskih gramotah XIV–XV vv., napisanyh knižnym pis'mom: problemy piscov, podlinnosti i datirovki aktov (iz predvaritel'nyh nabljudenij), *SSA* 9 (2010) 193–216], датује Хил. 8 најраније крајем XIV века, а Хил. 7 најраније почетком владавине краља Душана. Међутим, Синдик, Акта, бр. 7–8, 22–23, суздржанији је по питању дипломатичког статуса ове две повеље, док један од уредника портала *Српски дигитални дипломатар*, доц. др Жарко Вујошевић са Филозофског факултета у Београду, сматра Хил. 7 оригиналном повељом, а Хил. 8 интерполираним преписом. База овог портала тренутно није доступна интернет корисницима (али је тренутно у изради интернет апликација Аудиовизуелног архива и центра за дигитализацију САНУ на којој ће се она наћи), те смо захвални доценту Вујошевићу што нам је учинио доступним свој материјал

везивали за краља Душана, пошто и овај печат носи регално име Стефан, а не Стефан Урош. Али то не може бити довољан доказ да је у питању премештен печат краља Душана, а не печат Стефана Дечанског, пошто је посведочено да је и овај владар у малобројним случајевима у потписима себе именовоа само као Стефан, а не Стефан Урош (III).⁴⁸ Претежно мишљење досадашњих истраживача да је наведена исправа (интерполисани) препис, ипак чини вероватнијим закључак да је и овде извршено премештање печата, и то печата краља *Стефана* Душана, а због тога што је Дечански на овој исправи потписан само као краљ *Стефан*, дакле истим регалним именом које је његов син користио. Овакву атрибуцију заснивамо на томе што ликовне представе владара и Св. Стефана са овог печата стилски наликују представама са лимског и хрусијског печата, иако су у поређењу са њима нешто нижег квалитета и стилизованије. И епиграфски стил легенди печата са повеље Стефана Дечанског упоредив је стилу легенди новог лимског и хрусијског печата. Најзад, и димензије печата чији је промер 51 mm блиске су пречницима лимског и хрусијског печата (60, одн. 54 mm). На основу свега реченог, као да се стиче утисак да је хотачки печат урађен по узору на нови лимски и хрусијски печат, али да печаторезац није био довољно вешт да постигне висок степен реалистичних приказа са ових печата. У сваком случају, то сугерише да хотачки печат припада блиском временском оквиру у коме су израђени и нови лимски и хрусијски печат. Ако је то случај, на ову повељу морао је бити премештен пре 1859–60. године, када ју је П. И. Севастјанов фотографисао са печатом.⁴⁹

Хотачки печат није само по епиграфском стилу легенде упоредив новом лимском и хрусијском печату, него постоје одређене сличности и у садржају натписâ. Легенда на реверсу хотачког печата светитеља означава као *Светог Стефана првомученика, архиђакона и апостола*, са сва три епитета која су присутна и на лимском и хрусијском печату. Аверсна легенда гласи „Стефанъ краљ все(!) србскихъ земл и поморскихъ“, из чега видимо да иако нема више епитета у *Хри-*

са напред изнетим подацима. Ваља рећи и да Вујошевић не искључује ни могућност да је печат који се данас налази на Хил. 8 пренет на ову исправу са оригинала, Хил. 7. Наши закључци би се косили са оваквом претпоставком (пошто би овај печат припадао краљу Душану, а не његовом оцу, ауктору Хил. 7), мада морамо признати да необориве доказе за њих немамо.

⁴⁸ В. нап. 38.

⁴⁹ Збирка П. И. Севастјанова, серија 1, бр. 10, в. ФЛОРИНСКИЙ, *Акты*, бр. 10, 25; ВИКТОРОВ, *Собрание*, бр. 12 (10), 101.

ста бога верни, јавља се територијална одредница власти *све српске земље и поморске* која је у тек нешто другачијој варијанти присутна и на новом лимском печату. Владарска титулатура сва три печата садржи одређење власти, у развијеном облику као територијална одредница (*све*) *српске и (по)морске земље* (нови лимски и хотачки печат) одн. можда у сажетом облику са етничким придевом *српски* (хрусијски печат).

Стари лимски печат дели одређене сличности са печатима из овде описаног првог скупа краљевских була, али се од њих и у понечему разликује. Најпре, и иконографски стил ликовне представе и епиграфски стил натписа старог лимског печата се разликује од иконографског стила и епиграфског стила сва четири печата – новог лимског, хрусијског и хотачког печата, те печата са Душанове повеље о међама. Такође, стари лимски печат једини међу њима има две легенде на аверсу, кружну по ободу и вертикалну лево и десно од владара у пољу. Међутим, стари лимски печат показује једну битну сличност са новим лимским и хрусијским печатом у томе што садржи епитет у *Христа бога верни* између имена *Стефан* и титуле *краљ*. Већ смо изнели тезу (в. изнад, код нап. 38) да ово може бити аргумент за атрибуцију свих печата са овим епитетом краљу Душану. Но, треба на крају истаћи и да стари лимски печат не садржи никакву територијалну одредницу власти, у чему се разликује од четири претходно наведена печата. У томе, пак, стари лимски печат показује сличност са печатима следећег скупа чија титулатура такође не носи никакво одређење власти.

У овај, други скуп печата, укључили смо две позлаћене краљевске буле, обе пречника 32 mm. Аверси обе буле носе стилизовану представу краља у пуном орнату са владарским инсигнијама, и са нимбом, у византијском репрезентативном ставу, док реверси носе стилизовану представу Св. Стефана са нимбом, такође у стојећем ставу. Прва була (сл. 7) налази се на недатираној повељи српског краља Хиландару која је раније приписивана краљу Драгутину,⁵⁰ а данас краљу Милутину.⁵¹ Легенде овог печата су вертикалне, у по

⁵⁰ В. МОШИН, Средњовековни српски печати, 7; СИНДИК, Акта, бр. 4, 20; СИНДИК, Печати, 233, сл. 13–14; Д. ЖИВОЛИНОВИЋ, Повеља краља Милутина Хиландару претходно приписивана његовом брату Драгутину, *ССА* 9 (2010) 3–17, стр. 4 [Д. ŽIVOLINOVIĆ, Povelja kralja Milutina Hilandarua prethodno pripisivana njegovom bratu Dragutinu, *SSA* 9 (2010) 3–17]; МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ, *Инсигније*, 105, сл. 23; *Зборник* I, бр. 78, 267–268; ХЕКИЋ, *Печати владара*, 121–122.

⁵¹ М. ЖИВОЛИНОВИЋ, Да ли је сачувана повеља краља Драгутина Хиландару?, *Зборник радова Византолошког института* 32 (1993) 129–136 [М. ŽIVOLINOVIĆ, Да ли је сачувана повеља краља Драгутина Хиландару?, *Зборник радова Византолошког института* 32 (1993) 129–136]

два стубца лево и десно од ликовних представа, са одређеним техничким грешкама, а рашчитавају се као „Степань краљ“ на аверсу, одн. „Свети Стефань прьвмоученик“ на реверсу. Име ауктора из потписа повеље и име сигиланта на печату се поклапају, пошто је оба пута у питању регално име Стефан. Стога, новија атрибуција повеље краљу Милутину, уместо краљу Драгутину, начелно не би повлачила закључак да је у питању премештен, а не првобитни печат, јер уколико се краљ Милутин у потпису зове само Стефаном, то је могао бити случај и са печатом. Међутим, када се овај печат упореди са печатом (сл. 8) на препису повеље краља Душана Милшиној удовици Радослави (1337),⁵² видимо да је кључна разлика ова два печата што вертикална легенда на аверсу печата са Душанове повеље Радослави гласи „Оурошь краљ“ (уз одређене техничке грешке). Сматрамо да је мање значајна разлика што се реверсна легенда са печата Душанове повеље Радослави јавља у форми кружне легенде по ободу, а не двостубачне вертикалне легенде у пољу, с обзиром на то да је светитељ и овде сигниран као *Свети Стефан првомученик*. Све легенде на ова два печата истог су епиграфског стила, а ликовне представе владара готово да су истоветне; чак су и најситнији детаљи упоредиви, а прикази владара су грубо израђени и у значајној мери стилизовани. И представе Св. Стефана са оба печата показују сличан општи стил израде. С обзиром на то да је Душанова повеља Радослави у ствари препис документа, и овај печат је свакако премештен.⁵³ Дакле, имамо два печата који показују изузетно висок степен сличности у готово

NOVIĆ, Da li je sačuvana povelja kralja Dragutina Hilandarar?, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 32 (1993) 129–136], и поред тога повељу атрибуира Милутину, на основу палеографске анализе и анализе садржаја документа који упућују на време настанка повеље између 1284. и 1302. године, па тиме и на краља Уроша II као ауктора.

⁵² СОЛОВЈЕВ, Два прилога, бр. 1, 39–40; МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ, *Инсигније*, 107–108; С. МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ – Т. СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Повеља краља Стефана Душана манастиру Хиландару, *ССА* 9 (2010) 63–73, стр. 71–73 [S. MARJANOVIĆ-DUŠANIĆ – T. SUBOTIN-GOLUBOVIĆ, Povelja kralja Stefana Dušana manastiru Hilandarar, *SSA* 9 (2010) 63–73]; ХЕКИЋ, *Печати владара*, 125. Снимци документа са печатом постоје у Београд, АСАНУ, ИЗ, 8876/42 и бр. 7903-а/21.

⁵³ Фотографија повеље налази се и у Збирци П. И. Севастјанова, серија 1, бр. 16. Ни ФЛОРИНСКИЙ, *Акты*, бр. 16, 27, ни *Actes de Chilandar II*, по. 26, 457–458, не дају напомену да је повеља са фотографије носила печат, но, то чини ВИКТОРОВ, *Собрание*, бр. 10 (16), 100: на фотографији је видљив печат, али се печатна представа једва назире, но, и то је довољно да се утврди да је у питању печат који се и данас налази на повељи, те да је премештање и овде извршено пре 1859–60. године.

свим обрасцима – иконографским, епиграфским, титулационим, техничким. Али један је припадао владару са регалним именом Стефан, а други владару са именом (Стефан) Урош. Све изнад наведене сличности морају упућивати на закључак да су ова два печата израђена у релативно кратком временском року, тј. да су производ истог печатаресца, или бар исте радионице. Ко би онда била двојица владара којима су ови печати припадали? Владимир Мошин је сматрао да је печат са именом краља Стефана припадао Драгутину, а печат са именом краља Уроша Милутину.⁵⁴ Чак ако би повеља која носи печат краља *Стефана* припала Милутину, а не – како је Мошин веровао – Драгутину, ми сматрамо да ова атрибуција јесте најоправданија, што би значило да је печат на овој повељи ипак премештен (и то управо због чињенице да се и аутор повеље Милутин и сигилант Драгутин називају истим именом, Стефан), свакако пре 1859–60, када је забележен на фотографији Севастјанова.⁵⁵ Како описана два печата садрже најсажетији облик титулатуре (регално име и титула краља) делује нам најлогичније сматрати их за хронолошки најстарији скуп печата. У прилог оваквом атрибуирању које значи датирање ова два печата у последњу четвртину XIII века као аргумент се може понудити и чињеница да су стилизоване рудиментарне ликовне представе краљева и светитеља на њима упоредиве управо са представама на печатима нешто старијег савременика краљева Драгутина и Милутина из Бугарске, цара Константина Асена, као и савремених византијских царева, Михаила VIII и Андроника II Палеолога.⁵⁶ Такође треба истаћи да су упоредне врсте новца краљева Драгутина и Милутина типа матапан у иконографском, епиграфском, титулационом и техничком погледу готово идентичне, само што новци старијег брата носе име „Stefanus“, а млађег „Urosius“,⁵⁷ што у великој мери подсећа на ситуацију са два изнад описана печата.

⁵⁴ В. МОШИН, Самодржавни Стефан кнез Лазар и традиција немањићког суверенитета од Марице до Косова, *О кнезу Лазару*, ур. И. БОЖИЋ – В. Ј. ЂУРИЋ, Београд 1975, 13–44, стр. 17–18, нап. 22 [V. MOŠIN, Samodržavni Stefan knez Lazar i tradicija nemanjićkog suvereniteta od Marice do Kosova, *O knezu Lazaru*, ур. I. VOŽIĆ – V. J. ĐURIĆ, Beograd 1975, 13–44].

⁵⁵ Збирка П. И. Севастјанова, серија 1, бр. 8, в. ФЛОРИНСКИЙ, *Акты*, бр. 8, 25.

⁵⁶ За печате бугарских и византијских царева, в. ХЕКИЋ, *Печати владара*, 40–41, 88, са старијим издањима и литературом.

⁵⁷ В. ИВАНИШЕВИЋ, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001, 91–92 [V. IVANIŠEVIĆ, *Novčarstvo srednjovekovne Srbije*, Beograd 2001].

Ако бисмо желели да упоредимо стари лимски печат са печатима из другог скупа што се налазе на повељи српског краља *Стефана* Хиландару и повељи краља Душана удовици Радослави, видећемо да ниједан од ових печата: 1. не садржи територијалну одредницу у титулатури краља; 2. садржи двостубачне вертикалне легенде у печатном пољу, лево и десно од фигуре краља. Али ту се све сличности завршавају: печати из другог скупа садрже само вертикалне легенде, док стари лимски печат носи и кружну легенду по ободу, у којој краљ носи епитет у *Христа Бога верни*. Иако у одређеној мери стилизована, владарска представа са старог лимског печата вишег је квалитета израде од представа са печата из овог скупа, а и епиграфски стил натписа са печата овог скупа разликује се од епиграфског стила старог лимског печата. Најзад, стари лимски печат има промер око 49 mm, док оба печата из наведеног другог скупа печата српских краљева имају промер 32 mm; димензије старог лимског печата ближе су ипак димензијама печата из првог скупа печата које смо ми атрибуирали краљу Душану (нови лимски, затим хрусијски и хотачки печат, те печат са Душанове повеље о међама).

Међу краљевским печатима са докумената из Архива Манастира Хиландара јавља се и више примерака који у аверсној легенди носе регално име Стефана Уроша које смо ми укључили у трећи скуп краљевских була. Један од њих је већ помињани печат (сл. 3) пречника 50 mm са фалсификоване повеље краља Милутина Хиландару о Улијарима.⁵⁸ Уз типичну ликовну представу владара у византијском репрезентативном ставу на аверсу се налази кружна легенда по ободу која гласи „По милости божијех Стефанъ краљ СѸрошь Трети“. Реверс, међутим, носи представу Св. Стефана која се у неким појединостима разликује од приказâ овог светитеља са којима смо се досад сусретали на печатима: на глави носи капу, која је можда скуфија или митра, а у руци јеванђеље-кодекс уместо дарохранилнице. И реверсна легенда по ободу је донекле изненађујућа, с обзиром на то да не носи епитет свети, већ гласи само „Стефанъ пръвомоученикъ“. Ове одлике навеле су истраживаче да печат осумњиче за фалсификат,⁵⁹ што смо и ми раније прихватили као готово извесно.⁶⁰ Но, треба

⁵⁸ *Споменици на Македонија II*, 321; Синдик, Акта, бр.143/145, 122; Синдик, Печати, 234, сл. 23–24; МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ, *Инсигније*, 106; *Зборник I*, бр. 147, 531; ХЕКИЋ, *Печати владара*, 127–128. Снимци документа са печатом постоје у Београду: НБС, Ф 2869.

⁵⁹ Синдик, Печати, 234.

⁶⁰ ХЕКИЋ, *Печати владара*, 128.

озбиљније анализирати још неке иконографске елементе са овог печата у ширем контексту сигилографских образаца српских краљева. Најпре, треба приметити да петолисне розете које окружују светитеља (осам са десне стране и две са леве, и једна већа шестолисна розета са десне стране), имају паралелу у шестолисним розетама које окружују представу Св. Стефана на изгубљеном печату са фалсификоване повеље цара Душана Хиландару о међама манастира (в. изнад, нап. 45), а који смо ми приписали Душану као краљу. Такође, епиграфски стил легенде са улијарског печата готово да је идентичан епиграфском стилу легенде печата са Душанове повеље о међама. То би могло сведочити да су израђени код истог мајстора, у релативно кратком временском оквиру, дакле пре и након промене на престолу, тј. Душановог збацивања Стефана Дечанског са престола, што би био додатни аргумент да се одбаци претпоставка да је печат са Улијарске повеље и сам фалсификат.

Бордура од две кружнице између којих је простор испуњен наизменично ређаним петолисним розетама и крстићима на ободу аверса и реверса улијарског печата, и која окружује простор за легенду, доиста је јединствена међу свим печатима српских владара, али с обзиром на то да корпус ових печата садржи тек један, и то вероватно недовољно репрезентативан, део свих позлаћених печата који су морали изаћи из канцеларија српских владара, не можемо рећи да је таква бордура сигуран знак да је у питању фалсификат. Најзад, владар је на печату са Улијарске повеље приказан у пуном царском орнату и са инсигнијама власти како је то случај и на свим претходно описаним печатима, али је овога пута присутан укрштени лорос уместо једноставног лороса. Та чињеница показује се значајном у наредним редовима. Уколико улијарски печат прихватимо као аутеничну булу, то значи да је и овде морало доћи до премештања печата, у периоду пре 1859–60, када је Улијарска повеља фотографисана са печатом.⁶¹

Незнатно оштећен печат (сл. 9) пречника 30 mm што се налази на једном од примерака (примерак Г у најновијем издању) фалсификоване повеље краља Милутина Хиландару којом потврђује поседе манастиру (1303),⁶² такође укључујемо у скуп печата који носе регал-

⁶¹ Збирка П. И. Севастјанова, серија 1, бр. 6, в. ВИКТОРОВ, *Собрание*, бр. 11 (6) 100; *Actes de Chilandar II*, по. 18, 423–437.

⁶² МОШИН, Повеља краља Владислава, 72–73; Синдик, Акта, бр. 141/143, 120; Синдик, Печати, 233, сл. 15–16; МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ, *Инсигније*, 106–107; *Зборник I*, бр. 104, 364; А. ФОСТИКОВ, Збирна повеља краљева Милутина и Стефана Душана Хиландару, *ССА 13* (2014) 79–142, стр. 80–82 [А. ФОСТИКОВ, *Zbirna povelja kraljeva Milutina i Stefana Dušana Hilandararu*, *SSA 13* (2014)

но име Стефан Урош. Будући да је у питању кривотворена исправа, печат који се на њој данас налази морао је бити премештен. Могуће да је то средином XIX века учинио већ спомињани хиландарски монах Никандар који је сређивао исправе из манастирске архиве, с обзиром на то да је ова исправа 1859–60. по први пут фотографисана са печатом,⁶³ који Димитрије Аврамовић није забележио током свог боравка у Хиландару 1847.⁶⁴ Реверс печата садржи типичну представу Св. Стефана, а легенда по ободу га сигнира као „Свети Стефанъ пръвомоученикъ и архидиакоњъ“. Аверс по ободу носи легенду „Стефанъ Оурвшъ милостіѡмъ божиѡмъ краљъ“. Владар је у суштини приказан на типичан начин, у византијском репрезентативном ставу, али са новим и неубичајеним инсигнијама: на глави отворена тророга круна са препендулијама уместо затворене куполасте византијске стеме; у руци држи својеврсни трозубац уместо уобичајеног крстоликог жезла; на стопалима као да се препознају чизме, уместо византијских царских ципела (цангија); најзад, владар на себи има укрштени лорос пребачен преко десне руке уместо једноставног лороса присутног на другим печатима. Душан Синдик сматрао је да је овај печат могао припадати Стефану Дечанском.⁶⁵ Ми се слажемо са оваквом атрибуцијом из више разлога. Укрштени лорос указује на паралелу са печатом Стефана Дечанског на фалсификованој Улијарској повељи, због чега имамо додатни аргумент да тај осумњичени печат прихватимо као аутентичан. Али, поред тога, укрштени лорос карактеристичан је за приказ владара на ктиторским фрескама краља Стефана Дечанског и краља Душана у Манастиру Дуљево, задужбини Стефана Дечанског. И тророга круна са препендулијама и чизме на ногама владарâ такође су присутне на овим фрескама. Представа врхова жезала на фрескама је уништена, па се не може знати да ли су у

79–142]; ХЕКИЋ, *Печати владара*, 123–124. Снимци документа са печатом постоје у Београду: АСАНУ, ИЗ, бр. 7903-а/8; НБС, Ф 2867.

⁶³ А. ФОСТИКОВ, Збирна повеља краљева Милутина и Душана, 81–82, нап. 12–13. Ауторка као годину у којој је П. И. Севастјанов фотографисао исправе из хиландарског архива наводи 1857, када је Севастјанов први пут поставио фотографски студио на Светој Гори, али су те фотографије у ствари начињене тек током велике експедиције Севастјанова на Атос предузете 1859–60. године, в. ФЛОРИНСКИЙ, *Акты*, 16–21; Е. GRANSTREM – I. MEDVEDEV, *Photographies de documents athonites (Collection P. I. Sevast'janov), Revue des études byzantines* 33 (1975) 277–293, р. 277. У сваком случају, фотографија ове повеље се налази у Збирци П. И. Севастјанова, серија 1, бр. 25, в. ВИКТОРОВ, *Собрание*, бр. 6 (25), 100.

⁶⁴ АВРАМОВИЋ, *Описаније*, бр. 6, 38.

⁶⁵ СИНДИК, *Печати*, 233.

питању жезла упоредива са трозубцем на печату. У сваком случају, сматрамо да су паралеле између владарске иконографије на описаном печату и фресака у Манастиру Дуљеву довољне за несумљиву атрибуцију овог печата Стефану Дечанском, што је одраније примењено у литератури.⁶⁶

Аверсне легенде и печата са Улијарске повеље и печата са примерка Г фалсификоване Милутинове повеље из 1303. године садрже девоцију *милошћу Божјом / по милости Божјој*. Још два печата са владарским именом *Стефан Урош* садрже овакву девоцију. Тачније, у питању су два отиска са истог типара пречника око 44 mm. Један од њих (сл. 10) налазио се на препису (из XV века) повеље цара Душана Хиландару којом суди и потврђује права и поседе (2. мај 1355).⁶⁷ Како је био у питању препис, печат је на ову исправу морао бити премештен, пре 1859–60, када је исправа фотографисана са печатом.⁶⁸ Повеља је заједно са печатом нестала 1931. Други печатни отисак (сл. 11) долази са повеље Стефана Дечанског манастиру Хиландару о селу Добродољани и поседима у Хотачкој метохији (9. јули 1327).⁶⁹ Овај печат је сачуван до данас, а свакако се налазио

⁶⁶ Д. ВОЈВОДИЋ, Укрштена дијадима и „торакион“: две древне и неуобичајне инсигније српских владара у XIV и XV веку, *Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 2000*, ур. Љ. МАКСИМОВИЋ – Н. РАДОШЕВИЋ – Е. РАДУЛОВИЋ, Београд–Крушевац 2002, 249–276, стр. 260–262, нап. 67 [D. VOJVODIĆ, Ukrštena dijadima i „torakion“: dve drevne i neuobicajene insignije srpskih vladara u XIV i XV veku, *Treća jugoslovenska konferencija vizantologa, Kruševac 2000*, ur. LJ. MAKSIMOVIC – N. RADOŠEVIĆ – E. RADULOVIĆ, Beograd–Kruševac 2002, 249–276]; ИСТИ, Српски владарски портрети у манастиру Дуљеву, *Зограф* 29 (2002–2003) 143–160, стр. 152 [D. VOJVODIĆ, Srpski vladarski portreti u manastiru Duljevu, *Zograf* 29 (2002–2003) 143–160].

⁶⁷ СОЛОВЈЕВ, Два прилога, бр. 12, 42; СИНДИК, Акта, бр. 40, 47; МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ, *Инсигније*, 108; ИСТА, *Владарска идеологија Немањића: дипломатичка студија*, Београд 1997, 57 [S. MARJANOVIĆ-DUŠANIĆ, *Vladarska ideologija Nemanjića: diplomatska studija*, Beograd 1997]; М. КОПРИВИЦА, Повеља цара Стефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Крушчицу и трг Книнац, *ССА* 15 (2016) 109–130, стр. 111, 122–123 [M. KOPRIVICA, Povelja cara Stefana Dušana Hilandararu za zabele Ponorac i Kruščicu i trg Kninac, *SSA* 15 (2016) 109–130]; ХЕКИЋ, *Печати владара*, 127. Снимци документа са печатом постоје у АСАНУ, ИЗ, бр. 8876/66 (само реверс).

⁶⁸ Збирка П. И. Севастјанова, серија 1, бр. 23, в. ВИКТОРОВ, *Собрание*, бр. 26 (23), 102; *Actes de Chilandar* II, no. 46, 516–518.

⁶⁹ СИНДИК, Акта, бр. 9, 24; ИСТИ, *Печати*, 233–234, сл. 21–22; МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ, *Инсигније*, 106; С. МИШИЋ, Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару, *ССА* 2 (2003) 29–40, стр. 30 [S. MIŠIĆ, Hrisovulja kralja Stefana Uroša III Hilandararu, *SSA* 2 (2003) 29–40]; ХЕКИЋ, *Печати владара*, 127. Снимци

на повељи и 1847, када га је Аврамовић нацртао.⁷⁰ Реверс ових отисака носи устаљену представу Св. Стефана са кружном легендом по ободу и двостубачном вертикалном легендом у пољу. На аверсу у средини је приказан владар у типичном византијском репрезентативном ставу. Поред истог лороса као на печату са примерка Г фалсификоване Милутинове повеље из 1303. године, сличност у приказу владара на ова три печата је и у томе што је владар приказан здепасто, са широком одором која допире високо изнад чланака, да би се виделе владарске чизме, док га благосиља рука Господња (*manus Dei*) из облака. Реверси сва три печата поред кружних легенди које светитеља сигнирају као *Светог Стефана првомученика и архиђакона*, садрже и вертикалне двостубачне легенде у пољу које светитеља именују као *Светог Стефана*. Најзад, аверс печата са Добродољанске повеље Стефана Дечанског (9. јули 1327) и повеље цара Душана Хиландару којом суди и потврђује права манастиру (2. мај 1355) такође садржи легенду по ободу и легенду у пољу. Вертикална легенда у пољу гласи „Оурошљ краљ“, док легенда по ободу „Стефанљ Оурошљ краљ по милости божијеи србскои земљи“ садржи девоцију као и легенде печата са Улијарске повеље и са примерка Г фалсификоване Милутинове повеље из 1303. године. Девоција присутна у интитулацијама и потписима претходника Стефана Дечанског, као и на воштаним печатима краља Милутина, и током владавине Стефана Дечанског остаје присутна у интитулацијама и потписима, а примат над њом преузима епитет у *Христа Бога (благо)верни* тек током владавине краља Душана.⁷¹ Девоција и *manus Dei* као посебни знаци милости Божје на краљу чине се најприкладнијим управо за Стефана Дечанског, с обзиром на његов оспоравани долазак на власт и потребу да се додатно легитимише на власти као законити наследник и владар наспрам других претендената. Све нас то наводи на закључак да описана четири печата са девоцијом у легендама – печат са фалсификоване Улијарске повеље, печат са примерка Г фалсификоване Милутинове повеље из 1303. године, печат са преписа Душанове повеље Хиландару из 1355. године и печат са Добродољанске повеље Стефана Дечанског – припадају Стефану Дечанском, а печат са Добродољанске повеље био би тако једини печат Стефана Дечанског који није премештен.

документа са печатом постоје у Београду: АСАНУ, ИЗ, бр. 7903-а/16 и бр. 8876/29; НБС, Ф 2744.

⁷⁰ АВРАМОВИЋ, *Описание*, бр. 8, 40–42, т. 7, сл. 8.

⁷¹ ХЕКИЋ, *Печати владара*, 222–224.

Када упоредимо стари лимски печат са печатима из скупа атрибуираног Стефану Дечанском, видимо да се њихова сличност огледа у томе да неки печати из овог скупа – једини поред старог лимског печата – садрже и кружну легенду по ободу и вертикалну легенду у пољу, као и да се димензијама од 49 mm стари лимски печат укпала у овај скуп чији печати имају димензије у распону 30–50 mm. Најзад епиграфски стил натписа старог лимског печата показује сличност са епиграфским стилем натписа овог скупа печата. Но, све ликовне представе овог скупа разликују се од ликовне представе са старог лимског печата утолико што су знатно здепастије, а на приказу владара увек се јавља укрштени лорос, што није случај са старим лимским печатом. Епиграфска сличност, стога, могла би се објаснити тиме да су сви наведени печати израђени у трећој и четвртој деценији XIV столећа, притом стари лимски печат по свој прилици за краља Душана.

Један од примерака (примерак А у најновијем издању) фалсификоване повеље краља Милутина Хиландару којом потврђује поседе из 1303. године,⁷² носи позлаћени печат (сл. 12) пречника 41 mm који је по много чему јединствен у односу на све краљевске печате које смо досад описали, и који је свакако премештен, с обзиром на то да је исправа фалсификат. На аверсу печата представу владара у византијском репрезентативном ставу прати двостубачна хоризонтална легенда са бројним грешкама. Штавише, ова легенда рапшчитана као „Въ Христа Бога благоверни краљ“ ни не доноси име владара. Поред тога, иако је владар представљен у уобичајеном орнату и са инсигнијама, он носи укрштени лорос који се разликује од укрштених лороса приказаних на печатима који су вероватно припадали Стефану Дечанском. Укрштени лорос, што је била древна византијска инсигнија, тј. део царског костима, јавља се у српском фреско-сликарству током владавине Уроша I, али знатно ређе од једноставног лороса, што је његова каснија форма у Византији. До времена Стефана Дечанског укрштени лорос је имао тзв. Y форму, какав срећемо и на печатима овог владара. Међутим, у време Дечанског појављује се нова уметничка конвенција из византијског фреско-сликарства у којој је укрштени лорос добио X форму, што је први пут посведочено на већ помињањим фрескама Стефана Дечанског и Стефана Душана у Дуљеву.

⁷² МОШИН, Повеље краља Милутина, 77–78; КОРАЋ, Повеља краља Душана, 147–148; СИНДИК, Акта, бр. 144/146, 123; ИСТИ, Печати, 233, сл. 17–18; МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ, *Инсигније*, 107; *Зборник I*, бр. 104, 362; ХЕКИЋ, *Печати владара*, 125–126.

Такав укрштен лорос добија посебан значај током владавине Стефана Душана.⁷³ И такав укрштен лорос у Х форми се управо јавља на печату са примерка А фалсификоване повеље краља Милутина Хиландару из 1303. године.

Реверс овог печата, пак, носи представу Христа, која се такође не јавља на печатима српских краљева, већ само на српским царским печатима.⁷⁴ Због реверсне представе Христа, бројних грешака у аверсној легенди, као и због изостанка имена краља, један број досадашњих истраживача сматрао је да се ради о кривотвореном печату,⁷⁵ док је било и мишљења да је у питању аутентични печат краља Душана, који је за овог владара непосредно пре узимања царске титуле израдио грчки печаторезац који није био вешт урезивању српске легенде.⁷⁶ У другом случају печат би на исправу морао бити премештен, и то би се свакако било догодило пре 1859–60. када је Севастјанов фотографисао и ову исправу.⁷⁷ Иако не можемо са потпуном сигурношћу одбацили ниједну од две наведене претпоставке – да је печат фалсификат, или да је у питању аутентични печат Душана као краља – ми сматрамо да се може изнети и трећа хипотеза. Наиме, сачувани су примерци једног типа епиграфског новца кованог у време краља Вукашина или његовог сина, краља Марка. Као и наш печат са примерка А фалсификоване повеље краља Милутина Хиландару из 1303. године, ни овај новац не садржи име владара, већ само титу-

⁷³ Д. ВОЈВОДИЋ, Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати, *Зидно сликарство манастира Дечана*, ур. В. Ј. ЂУРИЋ, Београд 1995, 265–299, стр. 288–292 [D. VOJVODIĆ, Portreti vladara, crkvenih dostojanstvenika i plemića u naosu i priprati, *Zidno slikarstvo manastira Dečana*, ур. В. Ј. ЂУРИЋ, Београд 1995, 265–299]; исти, Укрштена дијадима и „торакион“, 258–267; исти, Српски владарски портрети у манастиру Дуљевоу, 150–154. Укрштени лорос се јавља као део владарског костима и на новцу српских средњовековних владара, први пут у време краља Драгутина, а затим на Душановим царским динарима, али је такође у питању У форма, в. В. ИВАНИШЕВИЋ, *Новчарство*, т. 1, сл. 2.5, т. 2, сл. 6.9, 6.11, 6.21.

⁷⁴ КОРАЋ, Повеља краља Душана, 144–148.

⁷⁵ Синдик, Акта, бр. 144/146, 123; Синдик, Печати, 233; *Зборник I*, 362.

⁷⁶ Д. ВОЈВОДИЋ, Укрштена дијадима и „торакион“, 262, и посебно нап. 70. Аутор указује на сличност овог печата са Душановим печатом на његовој царској повељи Манастиру Ивируну, што би требало да указује на истог мајстора или радионицу, али занемарује чињеницу да је и ивирунски печат такође на српском, али на њему ипак нема грешака у гравирању легенде.

⁷⁷ Збирка П. И. Севастјанова, серија 1, бр. 2, 30, в. ВИКТОРОВ, *Собрание*, бр. 7 (30, 2), 100; *Actes de Chilandar II*, no. 16, 415–417.

латуру *У Христа Бога благоверни краљ*.⁷⁸ На неким врстама новца за које нема сумње да су припадале краљу Вукашину, пак, наилази се на представу Христа која наликује представи Христа са нашег печата.⁷⁹ Због наведених паралела из нумизматичког материјала, ми сматрамо да би описани печат могао бити и једина сачувана була краља Вукашина, с обзиром на то да је до његове владавине представа Христа већ ушла у иконографију владарских печата, и пре би се она очекивала на реверсу његовог печата него представа Св. Стефана повезана са Немањићима. И у том случају, печат би свакако морао бити премештен.

Када први скуп премештених позлаћених краљевских була (сл. 1–2, 4–6) припишемо Душану као краљу, други скуп (сл. 7–8) краљевима Драгутину и Милутину, а трећи скуп (сл. 3, 9–11) краљу Стефану Дечанском, могу се пратити још неке правилности које су можда резултат планских настојања: Најпре, пречници печатних отисака, тј. типара у начелу расту идући од Драгутина и Милутина (32 mm), преко Стефана Дечанског (30–50 mm), до Душана (49–60 mm). Затим, само једна скупина печата има двостубачне вертикалне легенде уз представу владара, она коју смо атрибуирали краљевима Драгутину и Милутину; печати које смо приписали Стефану Дечанском и краљу Душану носе кружне легенде по ободу, или и кружне и вертикалне легенде. Треба истаћи да положај легенде на печатима савремених византијских царева пре тежи устаљивању него сталном наизменичном премештању,⁸⁰ па можда стога смемо претпоставити исти тренд и код српских краљева, премда је, конкретно, у Византији ситуација обрнута, тј. двостубачна вертикална легенда је до владавине Андроника III потиснула старију кружну легенду. Међутим, печатне легенде ће се у време српских царева поново преместити у

⁷⁸ В. ИВАНИШЕВИЋ, *Новчарство*, 156, 158–159, 268, бр. 16.1–4, таб. 4, сл. 16.1–4.

⁷⁹ Исто, 142–146, 264–266, бр. 12.1–10, таб. 4, сл. 12.1–10. Уп. исто, 257–258, бр. 9.10.1–2, таб. 3, сл. 9.10, где Иванишевић види супеданеум (даис) у правоугаонику иза Христа који се јавља први пут на представи Христа на једној врсти новца цара Уроша (9.10). Међутим, како је овај наводни супеданеум сувише крупних димензија у односу на Христову фигуру, нама се чини да би пре могао бити у питању поједностављено изведен престо без наслона какав се јавља на Душановим царским булама, што би било важно за ово ковање цара Уроша, али и за све касније емисије новца са упоредивом хагиографском представом, па тако и за оне врсте новца краља Вукашина и *благоверног краља* које смо навели.

⁸⁰ ХЕКИЋ, *Печати владара*, 40–41.

два ступца уз фигуру владара у пољу, као што ће се и димензије печата смањити (око 33–35 mm) како би се приближиле промерима печата византијских царева. Управо због тога делује оправданије печат (сл. 12) анонимног *благоверног краља* са двостубачном легендом и пречником од 41 mm (али знатно мањег промера типара који је утиснут на превелике печатне плочице) везати за период (позног) Царства, и тиме га атрибуирати краљу Вукашину.

* * *

Позлаћени печат који се данас налази на препису Лимске повеље краља Уроша I, иако је свакако морао бити премештен на исправу која је препис, неки истраживачи су сматрали и за оригинални печат овог владара. Но, било је и истраживача који су на основу регалног имена (Стефан) које не одговара краљу Стефану Урошу оспоравали такву атрибуцију, и пре се одређивали за краља Драгутина или краља Душана (који су носили регално име Стефан). Питање атрибуирања овог печата постаје још сложеније кад испратимо историјат његових премештања између најмање три повеље у хиландарском архиву, као и чињеницу да нам је сада познат и стари печат који је Лимска повеља носила пре него што је на њу премештен данашњи печат. Регално име Стефан са старог и новог лимског печата се не чини као довољан аргумент за дефинитивну атрибуцију ових печата једном владару (Душану). Због тога је било потребно извршити поређење бројних сигилографских одлика свих сачуваних краљевских була (димензије, епиграфски стил легенде, пуна титулатура владара и светитељски епитети, стил и иконографија ликовних представа) како бисмо стари и нови лимски печат могли сместити у шири сигилографски контекст. Тек тако се увиђају сличности између одређених печата, те се на основу груписања сличних печата може извршити нова атрибуција бројних премештених примерака, међу њима и много извеснија атрибуција оба лимска печата (сл. 1–2) Стефану Душану као краљу. Уз њих смо груписали и печате са повеље краља Милутина Хиландару о оснивању Хрусијског пирга из 1302. године (сл. 4), са фалсификоване повеље Душана као цара Хиландару о међама манастира из 1348. године (сл. 5), и са преписа повеље Стефана Дечанског Хиландару о међама поседа у Хотачкој метохији и Богородичиној цркви у Призрену из 1327. године (сл. 6), те смо и ова три печата атрибуирали Душану као краљу. Други скуп печата који смо издвојили, а то су печат са повеље краља Милутина (?) Хиландару из око 1282. године (сл. 7) и печат са преписа повеље краља

Душана Радослави Милшиној (сл. 8), атрибуирали смо краљевима Драгутину и Милутину, тим редоследом. Најзад, печате са фалсификоване повеље краља Милутина Хиландару о Улијарима (сл. 3), са примерка Г фалсификоване повеље краља Милутина Хиландару којом потврђује поседе из 1303. године (сл. 9), са преписа повеље цара Душана Хиландару којом суди из 1355. године (сл. 10), и са повеље Стефана Дечанског Хиландару о селу Добродољанима и поседима у Хотачкој метохији из 1327. године (сл. 11), издвојили смо као трећи скуп печата које смо атрибуирали краљу Стефану Дечанском. По много чему јединствен печат са примерка А фалсификоване повеље краља Милутина Хиландару којом потврђује поседе из 1303. године (сл. 12), што је углавном сматран за неспретни фалсификат, можда би могао бити оригинални печат краља Вукашина.

Разликовање имена ауктора исправе из интитулације и потписа, и имена сигиланта из легенде печата углавном сведочи о премештању печата на ту исправу са неке друге исправе; изузетак би била Добродољанска повеља Стефана Дечанског који се у интитулацији и потпису назива само Стефаном, а на печату Стефаном Урошем. Сматрамо да смо новим аргументима за одређене атрибуције показали да би ово уједно била и једина од 12 краљевских була описаних у овом раду која није премештена.⁸¹ Осталих 11 печата је премештено и за већину се као *terminus ante quem* може узети 1859–1860, с обзиром на то да су ови печати забележени на фотографијама Севастјанова. Само се за печат са примерка Г фалсификоване повеље краља Милутина Хиландару из 1303. године (сл. 9) може се сузити период у ком је премештање извршено, с обзиром на то да се овај печат није налазио на тој исправу 1847. године, што би био *terminus post quem*. Четрдесетих и раних педесетих година XIX столећа у Хиландару је још увек на сређивању архиве радио монах Никандар, те можда треба претпоставити да је управо он извршио ово премештање. С друге стране, премештање новог лимског печата (сл. 1) на препис Лимске повеље извршено је између 1859–60. или чак 1866. и 1930. године, те се ово премештање вероватно не може приписати Никандру. На

⁸¹ Једина сачувана позлаћена српска краљевска була која у овом раду није описана уједно је и прва посведочена була једног српског краља, и припада Урошу I, а налази се на његовој Бистричкој повељи, па би стога то такође била була која није премештена, в. ХЕКИЋ, *Печати владара*, 117–118, са старијим издањима и литературом. Но, с обзиром на њене унутрашње и спољашње одлике које је разликују од свих описаних краљевских печата, није нам се чинило потребним да је у овом раду детаљно описујемо.

Севастјановљевој фотографији Лимске повеље из 1859–60. године, пак, забележен је стари лимски печат (сл. 2), а како је и он на ову повељу морао бити премештен, можда за ово премештање извршено пре 1859–60. године јесте одговоран Никандар. Занимљиво је истаћи да су и печат са примерка Г фалсификоване повеље краља Милутина из 1303. године и нови лимски печат на исправе причвршћени врпцама од плаве свиле, по чему се разликују од свих преосталих премештених печата који висе на врпцама од црвене свиле.⁸² Али било какав закључак изведен из ове чињенице био би и сувише смео, пошто постоји могућност да су ова премештања удаљена једно од другог и више деценија. Уколико је, пак, плава врпца која се данас налази на Лимској повељи у ствари заостала још од првог премештања (дакле, оног извршеног на овој повељи пре 1859–60. године), тј. уколико она није намештена при другом премештању (између 1859–60/1866. и 1930. године) онда је можда обе плаве врпце могао поставити управо монах Никандар. Но, из тога се не сме закључити да он није извршио она премештања где печати висе на црвеним врпцама; и такав закључак би био сувише смео.

У овом раду нисмо расправљали о околностима премештања печата, као што се нисмо ни упуштали у то да утврдимо са којих су исправа првобитно потицали сви премештени печати, јер би то заиста изискивало изузетно обимну студију. Најзад, овде нисмо обрадили ни мотиве за премештање печата у хиландарској архиви, али савим је утемељен закључак да су на повеље без печата (биле оне оригинали, преписи или фалсификати) накнадно намештани печати како би веродостојност њиховог садржаја била додатно оснажена. То је посебно било битно у тренуцима када су пред турским властима вођене парнице о имањима светогорских манастира. Но, један овакав крајње утилитаристички мотив не мора нужно искључити и све друге мотиве, као нпр. претерану ревност и минуциозност архивара-перфекционисте (каким се чини да је био монах Никандар, а можда и неки други) који је настојао да непотпуна/оштећена документа „поправи“. Такве „поправке“ без сумње ће још дуго задавати главобоље истраживачима хиландарске архиве и сигилографске праксе средњовековних српских владара.

⁸² Занимљиво, бистрички печат краља Уроша, иако се чини извесним да није премештен, такође висе на врпци од плаве свиле.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

- АВРАМОВИЋ, *Описание* Д. АВРАМОВИЋ, *Описание древности србски на Светој (Атонској) Гори*, Београд 1847 [D. AVRAMOVIĆ, *Opisanie drevnosti srbski na Svetoj (Atonskoj) Gori*, Beograd 1847].
- ВИКТОРОВ, *Собрание* А. Е. ВИКТОРОВ, *Собрание рукописей П. И. Севастьянова*, Москва 1881 [A. E. VIKTOROV, *Sobranie rukopisej P. I. Sevast'janova*, Moskva 1881].
- Зборник I* *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, I*, прир. В. МОШИН – С. ЋИРКОВИЋ – Д. СИНДИК, Београд 2011 [*Zbornik srednjovekovnih ćiriličkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika, I*, прир. V. MOŠIN – S. ĆIRKOVIĆ – D. SINDIK, Beograd 2011].
- КОРАЋ, *Повеља краља Душана* Д. КОРАЋ, *Повеља краља Стефана Душана манастиру Свете Богородице у Тетову. Прилог српској дипломатици и сфрагистици, Зборник радова Византолошког института 23 (1984) 141–165* [D. KORAĆ, *Povelja kralja Stefana Dušana manastiru Svete Bogorodice u Tetovu. Prilog srpskoj diplomatici i sfragistici, Zbornik radova Vizantološkog instituta 23 (1984) 141–165*].
- МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ, *С. Марјановић-Душанић, Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994 [S. MARJANOVIĆ-DUŠANIĆ, *Vladarske insinije i državna simbolika u Srbiji od XIII do XV veka*, Beograd 1994].
- МОШИН, *Повеља краља Владислава* В. МОШИН, *Повеља краља Владислава Богородичином манастиру у Бистрици и златне буле краља Уроша, Гласник Скопског научног друштва 21 (1940) 21–32* [V. MOŠIN, *Povelja kralja Vladislava Bogorodičinom manastiru u Bistrici i zlatne bule kralja Uroša, Glasnik Skopskog naučnog društva 21 (1940) 21–32*].
- МОШИН, *Повеље краља Милутина* В. МОШИН, *Повеље краља Милутина – дипломатичка анализа, Историјски часопис 18 (1971) 53–86* [V. MOŠIN, *Povelje kralja Milutina – diplomatska analiza, Istorijски časopis 18 (1971) 53–86*].

- СИНДИК, Акта Д. СИНДИК, Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару, *Хиландарски зборник* 10 (1998) 9–134 [D. SINDIK, Srpska srednjovekovna akta u manastiru Hilandaru, *Hilandarski zbornik* 10 (1998) 9–134].
- СИНДИК, Печати Д. СИНДИК, Српски средњовековни печати у манастиру Хиландару, *Међународни научни скуп Осам векова Хиландара: историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, октобар 1998*, ур. В. КОРАЋ, Београд 2000, 229–237 [D. SINDIK, Srpski srednjovekovni pečati u manastiru Hilandaru, *Međunarodni naučni skup Osam vekova Hilandara: istorija, duhovni život, književnost, umetnost i arhitektura, oktobar 1998*, ur. V. KORAC, Beograd 2000, 229–237].
- СОЛОВЈЕВ, Два прилога А. СОЛОВЈЕВ, Два прилога проучавању Душанове државе, *Гласник Скопског научног друштва* 2/1–2 (1927) 25–46 [A. SOLOVJEV, Dva priloga proučavanju Dušanove države, *Glasnik Skopskog naučnog društva* 2/1–2 (1927) 25–46].
- ФЛОРИНСКИЙ, *Акты* Т. Д. ФЛОРИНСКИЙ, *Афонские акты и фотографические снимки с них в собраниях П. И. Севастьянова*, Санкт Петербург 1880 [T. D. FLORINSKIИ, *Afonskie akty i fotografičeskie snimki s nih v sobranijah P. I. Sevast'janova*, Sankt Peterburg 1880].
- ХЕКИЋ, *Печати владара* Б. ХЕКИЋ, *Печати српских средњовековних владара између западних и византијских узора*. Докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2021 [B. HEKIĆ, *Pečati srpskih srednjovekovnih vladara između zapadnih i vizantijskih uzora*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2021].

Benjamin Hekić

**SEAL(S) FROM THE LIM CHARTER OF KING UROŠ THE GREAT
AND THE PHENOMENON OF RELOCATION OF SERBIAN
ROYAL SEALS ON DOCUMENTS FROM THE ARCHIVES
OF HILANDAR MONASTERY – A SIGILLOGRAPHIC SURVEY**

Summary

The gilded seal from king Uroš I's charter for the Monastery of the Holy Apostles on Lim offers an interesting topic of research for sigillographers. Vladimir Mošin, who wrote in length about the Lim charter seal, believed it to be an authentic seal of king Uroš attached to an original charter of king Uroš, which we now know to be a copy. That means the seal had to be relocated from another document. Even though Mošin was aware of the sources which provide evidence that an identical seal was borne by another document (tsar Dušan's charter on purchase of Livada for the Hilandar Monastery) he concluded that these were two impressions of the same seal matrix. However, a drawing made by Dimitrije Avramović in 1847 proves that these two seals are in fact one and the same, since it shows that the rings/wedges for soldering two seal plates used on the Livada charter seal and Lim charter seal share the exact same position on seal plates. Another drawing shows that the said seal was still on Dušan's Livada charter in 1849, and was relocated to Uroš I's Lim charter only after 1859–60, when Pyotr Sevastyanov took the first photographs of the Lim charter with an older seal, which is now lost. (As far as we know, this older seal was never published until now, and thus was completely unknown to the researchers.) The new seal was certainly relocated to the Lim charter before 1930, when Vladimir Ćorović's team took photographs of this charter with the said new seal. But, since the new seal from the Lim charter bears the title of *king* Stefan, not of *tsar*, and especially since Dušan's Livada charter was a forgery, it is clear that the seal was relocated to the Livada charter as well, prior to 1847. This means that the said seal was relocated at least twice, and between at least three documents in the Archives of Hilandar Monastery. Likewise, the old seal from the Lim charter that also bears the name of king Stefan was clearly relocated to this charter, since it is in fact a copy of the original charter of king Uroš I.

The Lim charter seals are not the only gilded seals in the Hilandar Archives that have been relocated, and that cannot, therefore, be attributed to a specific Serbian king with certainty. Using only the name of the king from the seal inscription for seal attributions does not give conclusive evidence, since more than one ruler bore the regnal names of *Stefan* or (*Stefan*) *Uroš*

which is how the names are given in the seal inscriptions. And with inconclusive attributions, there can be uncertainties whether some seals were relocated or not. That is why we have decided to analyse all the gilded seals of Serbian kings from Hilandar Archives, comparing the technique and style in which they were made, their epigraphic styles, and the full content of their inscriptions, which allowed us to form several groups of similar seals that we then attributed to kings Dragutin, Milutin, Stefan of Dečani and Dušan (with one seal maybe belonging to king Vukašin). In doing so, we consider to have shown that the Lim charter seals and several other seals belonged to Stefan Dušan during his reign as king, which further shows that all these seals were relocated, as were several other seals of kings Milutin, Dragutin and Stefan of Dečani; in fact, only one seal of king Stefan of Dečani seems to still be attached to a charter issued by the ruler that it claims to belong to.

Keywords: Gilded seals (bullae), Nemanjić dynasty, Serbian kings, documents of Serbian kings, Archives of Hilandar Monastery, relocation of Serbian royal seals, new attributions of Serbian royal seals.

Чланак примљен: 31. августа 2022.

Чланак прихваћен: 7. новембра 2022.